

MASSAAL GEWELD

EEN HOORCOLLEGE
OVER NEDERLAND EN
HET MASSAAL GEWELD
VAN DE 20STE EEUW

door Hans Blom

Inhoudsopgave

College 1. De Europese burgeroorlogen van de 20e eeuw

- H1. De eeuw van de massa's
- H2. Geschiedenis als mensenwerk
- H3. De Europese burgeroorlogen en de Eerste Wereldoorlog
- H4. Een burgerlijk-verzuilde samenleving in een tijd van crisis

College 2. De Holocaust: hoe was het mogelijk?

- H5. De historische context van de Holocaust
- H6. Antisemitisme en het verloop van de Jodenvervolgung
- H7. Nederland in de bezettingstijd en de Jodenvervolgung
- H8. De Jodenvervolgung in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief

College 3. De gevolgen voor de tweede helft van de 20ste eeuw

- H9. Herschikking van de machtsverhoudingen in de wereld: de Koude Oorlog en dekolonisatie
- H10. Nederland na de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie
- H11. Erfenissen van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust tot de jaren zeventig
- H12. Erfenissen van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust vanaf de jaren zeventig tot nu

Aanbevolen literatuur

HANS BLOM

Prof. dr. Hans (J.C.H.) Blom (geboren te Leiden in 1943) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden en promoveerde daar in 1975 op het proefschrift *De mouterij op De Zeven Provinciën. Gevolgen en reacties in Nederland*. Vanaf 1970 werkte hij als docent en sinds 1983 als hoogleraar Nederlandse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In 1996 werd hij, met behoud van het hoogleraarschap, benoemd tot directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD). Hij publiceerde en leidde grote onderzoeksprogramma's over uiteenlopende onderwerpen voornamelijk uit de geschiedenis van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw met als bijzondere specialisaties de geschiedenis van de verzuiling en de periode van de jaren van en rond de Duitse bezetting. Naast enkele bundels van artikelen van zijn hand redigeerde hij onder meer een *Geschiedenis van de Nederlanden* en een *Geschiedenis van de Joden in Nederland*, die beide ook in Engelse vertaling verschenen. Bekendheid bij een groter publiek verwierf hij met zijn inaugurele rede uit 1983 *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijk geschiedschrijving van de bezettingstijd in Nederland*, en door zijn medewerking aan enkele historische onderzoeksrapporten over zeer gevoelige onderwerpen uit het recente verleden, zoals *De Affaire Menten* (1979) en *Srebrenica. Een 'veilig gebied'* (2002). Naast zijn onderwijs in de studierichting geschiedenis aan de UVA, begeleidde hij vele proefschriften. Meer dan 60 maal trad hij op als promotor. Sinds 1 januari 2008 is hij met emeritaat. In 2008 en 2009 was hij *senior advisor* van een in 2009 serie televisiedocumentaires over Nederland in de bezettingstijd (*De Oorlog*). In het academisch jaar 2010-2011 was hij Cleveringa-hoogleraar aan de Universiteit Leiden.

Hans Blom vervulde, al of niet in het kader van zijn functies, vele lidmaatschappen van commissie en besturen. Zo was hij onder veel meer decaan van de Faculteit der Letteren van de UvA, voorzitter van de studierichting geschiedenis van die faculteit, voorzitter van het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap, voorzitter van de redactie van de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, voorzitter van de stichting die het wereldcongres van de historici in 2010 in Amsterdam organiseerde, voorzitter van de Historische Vereniging Oud Leiden en voorzitter van het bestuur van het Verzetsmuseum Amsterdam.

STUDIUM GENERALE UNIVERSITEIT LEIDEN

Deze uitgave is tot stand gekomen in samenwerking met Studium Generale Universiteit Leiden. Studium Generale Universiteit Leiden organiseert lezingen voor studenten en andere belangstellenden van binnen en buiten de universiteit die over de grenzen van hun vakgebied heen willen kijken.

Voor meer informatie, kijk op: <http://www.studiumgenerale.leidenuniv.nl>

Synopsis van het hoorcollege MASSAAL GEWELD

College 1. De Europese burgeroorlogen van de 20e eeuw

H1. De eeuw van de massa's

De 20e eeuw is de eeuw van de massa's en dus ook van het massaal geweld, in Europa vooral in de eerste helft van die eeuw, globaal zeker ook nadien nog. Oorlogen, burgeroorlogen, revoluties, vervolging en verdrijving van bevolkingsgroepen en uitgelokte hongersnoden resulteerden in tientallen miljoenen doden, naast minstens zoveel gewonden en ontheemden. Daarenboven tot grote materiële schade. Deze massale gewelddadigheid zal in grote lijnen worden geschetst en geanalyseerd. Kan dit worden 'begrepen' en hoe dan? Bijzondere aandacht zal worden gegeven aan Nederland, dat meestentijds, althans in Europa, juist aan deze massale gewelddadigheid ontsnapte, maar tijdens de Tweede Wereldoorlog en in de processen van kolonisatie en dekolonisatie ook zijn deel kreeg.

H2. Geschiedenis als mensenwerk

Uitgangspunt is dat bovengenoemd begrijpen van het verleden alleen mogelijk is door een en ander in de historische context te plaatsen, die naar haar aard complex is. Historische processen voltrekken zich in die context(en) als resultaat van de eindeloze interactie van eindeloos veel (bewust en onbewust; individueel en groepsgewijze) handelende personen in onzekerheid over de precieze effecten van hun handelen, waarbij ook 'iets niets doen' als handelen kan worden opgevat. Die historische processen kennen een eigen dynamiek en zijn onomkeerbaar, maar waren – omdat mensen er keuzen in maken – niet onvermijdelijk. Deze wijze van benaderen van het verleden om het te kunnen begrijpen vanuit de omstandigheden van toen, die anders zijn dan die van nu, kan worden omschreven als 'historische bewustzijn'. Daar staat een benaderingswijze tegenover, 'collectieve herinnering', die het verleden juist direct met het heden verbindt en daaruit vanwege de directe relevantie, dus ook wil leren en er morele en politieke oordelen over velt. Maar historici zijn geen morele experts en lessen, in de zin van heldere richtlijnen voor succesvol handelen in het heden, zijn uit het verleden niet te trekken, zo min als wij de toekomst kunnen voorspellen. Het verleden kan echter wel een verhelderende kijk op het heden geven, meer in het algemeen te denken geven en zo wellicht bijdragen aan een hogere kwaliteit van het nadenken over de grote vragen van het heden.

H3. De Europese burgeroorlogen en de Eerste Wereldoorlog

Het veelvormig massaal geweld juist in Europa in de eerste helft van de 20e eeuw kan met de metafoor 'Europese burgeroorlogen' worden getypeerd. Hoog oplopende spanningen tussen en in de Europese staten, naties en economieën, tussen standen en klassen, tussen ideologieën, religies en culturen, verbonden zich op wisselende manieren met elkaar om op soms zeer gewelddadige wijze te worden uitgevochten. Daarbij was van belang, dat in brede kring het idee heerste dat 'strijd' goed was en uiteindelijk dan het beste zou overwinnen (sociaal-darwinisme; klassenstrijd), dat hiërarchie een natuurlijk gegeven was en 'zuiverheid' iets moois. Juist in tijden van crisis kon het streven naar een ideale samenleving veel aanhang vinden, waarbij alles wat het bereiken van die ideale situatie in de weg stond meedogenloos moest worden uitgeroeid (de utopische verleiding). Het zoeken naar oplossingen voor de actuele problemen via overleg, compromissen en vermijden van geweld werd dan heel moeilijk of zelfs onmogelijk.

Meer concreet zal dit worden uiteengezet aan de hand van de grote lijnen van vooral de Europese geschiedenis: Eerste Wereldoorlog, herordening van Europa bij de vredesverdragen (Versailles en andere), Russische Revolutie, natiestaten met parlementaire democratie als norm maar in de praktijk uitermate gebrekkig werkend, nationaalsocialistische greep naar de macht in Duitsland, Tweede Wereldoorlog en vervolging van specifieke bevolkingsgroepen. Ideologisch gezien strijd tussen het sterk utopisch getinte communisme en nationaalsocialisme en de parlementaire democratie, die aan de verliezende kant is vanwege de associatie met de onaanvaardbaar geachte werkelijkheid van het heden.

H4. Een burgerlijk-verzuilde samenleving in een tijd van crisis

Tot 1940 bleef Nederland in Europa een opmerkelijk weinig gewelddadige samenleving. In de koloniën lag het geweldsniveau wel hoger, al was na de Atjeh-oorlogen rond 1900 ook daar een periode van relatief weinig openlijk geweld aangebroken. Als Republiek der Verenigde Nederlanden, geboren uit een zeer gewelddadige opstand en burgeroorlog in de zestiende eeuw, was Nederland in de zeventiende (gouden) eeuw een niet voor geweldsuitoefening terugschrikkende grote mogendheid geweest. Maar de totaal anders geaarde natiestaat die rond 1800 was ontstaan, het Koninkrijk der Nederlanden, was klein en nauwelijks tot machtsuitoefening in staat. Dat resulteerde in een op eigenbelang stoelende, maar op den duur steeds meer moreel gemotiveerde politiek van strikte neutraliteit, met veel nadruk op het internationaal recht. Die neutraliteit werd in de Eerste Wereldoorlog door de grote oorlogvoerende partijen gerespecteerd, meer gedreven door eigenbelang dan door respect voor de moraliteit van die neutraliteit.

Die neutrale natiestaat Nederland kan in de eerst helft van de twintigste eeuw worden gekarakteriseerd als 'burgerlijk' en 'verzuild'. Burgerlijk zowel in sociale als culturele zin: diverse geledingen van de burgerij domineerden en bepaalden in hoge mate het gedrag, de economie kende een (getemperd) kapitalistische ordening en de parlementaire democratie was het heersende stelsel (hoeveel kritiek er ook op was). Verzuiling is een metafoor voor een opvallende vierdeling in de samenleving in een (orthodox-)protestants, een rooms-katholiek, een sociaaldemocratisch en een liberaal-neutraal segment met ieder een eigen levensbeschouwing, subcultuur en organisatiestructuur. De onverenigbaarheid van de ideologische overtuigingen had in beginsel kunnen leiden tot een constante burgeroorlog (met alle risico van geweld) of tot de overheersing van één van die bevolkingsgroepen (of een coalitie van enkele) en dus onderdrukking van de andere. Maar in de praktijk ontwikkelde zich juist een samenleving waarin die bevolkingsgroepen in hoge mate in eigen kring leefden en op nationaal niveau, ook door een gedeelde band aan die nationale staat, via de elites meestal pragmatische, maar ingewikkelde, oplossingen werden gevonden voor de problemen op nationaal niveau. Ontideologisering en min of meer gelijkmatige verdeling van (ook de staats)middelen en uitvoering van veel taken in die eigen kring lagen aan de basis van de meeste van die oplossingen. Zo bleef de 'burgeroorlog' uit en werd geweld als oplossing in toenemende mate ondenkbaar.

Deze constellatie bleek, juist vanwege de binding van de bevolkingsgroepen aan de nationale samenleving via de levensbeschouwelijke grondslag van de eigen groep, bestand tegen de grote crisis, die vooral op economisch opzicht ook Nederland in de jaren dertig trof. De verlokkingen van het utopische communisme en nationaalsocialisme bleken maar kleine groepen te kunnen trekken. In mei 1940, toen de Tweede Wereldoorlog al bijna een jaar gaande was, bleek nazi-Duitsland de zorgvuldig gekoesterde neutraliteit echter niet te respecteren. Daarmee werd Nederland in die gewelddadige fase van de Europese geschiedenis opgenomen.

College 2. De Holocaust: hoe was het mogelijk?

H5. De historische context van de Holocaust

Algemeen wordt thans in het westen de Holocaust (of Shoah), de moord op zes miljoen Joden, als het dieptepunt van de geschiedenis van de twintigste eeuw beschouwd en als het kernthema van de periode van het Duitse nationaalsocialisme en de Tweede Wereldoorlog. Om tot een goed begrip en een goede analyse te komen, is het van groot belang te onderkennen dat die 'centraliteit' van de Jodenvervolging in de periode waarin die zich voltrok voor de meeste betrokken niet gold. Voor sommigen (in het bijzonder de kern van de nazipartij) echter juist wel en zij grepen hun kans toen zij die kregen in het kader van maatschappelijke ontwrichting en oorlog. In de analyse van het proces van de Jodenvervolging kunnen een aantal fasen worden onderscheiden, die een sterke planmatigheid suggereren: identificeren, registreren, isoleren, deporteren en vermoorden. Ook in dit opzicht is van belang te onderkennen, dat dit vooral analyse achteraf is, maar dat de werkelijkheid van toen zich veel gecompliceerder, ingewikkelder en minder strak volgens schema's voltrok. Ook hier levert vooral de eigen dynamiek van het historisch proces en het handelen van mensen in de context van toen verhelderend inzicht.

H6. Antisemitisme en het verloop van de Jodenvervolgung

Bij de vervolging van de Joden (omdat zij Jood zijn) is antisemitisme vanzelfsprekend van veel belang. Dit is een eigenlijk relatief recente term (negentiende eeuw) die in gebruik is geraakt om alle, ook oudere, vormen van Jodenhaat (en afkeer van Joden) aan te duiden. Daarbij kunnen verschillende achtergronden een rol spelen. Een belangrijke variant is religieus. Voor christenen ging het vooral om het niet erkennen van Christus als de Messias (soms verbonden met het verwijt aan 'de Joden' dat zij Christusmoordenaars waren). Veel antisemitisme is ook vooral een specifieke op Joden gericht vorm van afkeer van minderheden en vreemdelingen, waarbij allerlei vormen van stereotypering en stigmatisering optraden. Zo bezien was 'antisemitisme' een verschijnsel dat in de geschiedenis eigenlijk altijd wel aanwezig was, maar lang niet altijd even manifest of virulent. Af en toe kwam het wel tot uitbarstingen van geweld en verdrijving (pogroms bijvoorbeeld). In de negentiende eeuw manifesteerde zich een nieuwe variant op basis van het denken in rassen. Verbonden met het denken in hiërarchieën werden Joden dan als minderwaardig en zelfs een gevaar voor (de zuiverheid van) het eigen ras gezien. Zeker indien verbonden met politieke overtuigingen kon dat een basis vormen voor vervolging van staatswege.

De Holocaust voltrok zich in de context van het nationaalsocialistische Duitsland en de Tweede Wereldoorlog. De kern van de nazipartij was radicaal antisemitisch. Maar bij het aan de macht komen van die partij speelde dat, in de analyse van Ian Kershaw en anderen, geen hoofdrol. De grote aantrekkingskracht van het nationaalsocialisme lag bij de oplossing die de partij beloofde voor de grote problemen van de eigen tijd: de vernedering van Duitsland na de Eerste Wereldoorlog en de sociale ellende als gevolg van de grote economische crisis. Dat de partij tevens antisemitisch was, droeg zeker oorspronkelijk niet sterk bij aan die aantrekkingskracht. De meeste Duitsers stonden eerder onverschillig tegenover dat 'vraagstuk', dat overigens daardoor ook geen grote rem op de aantrekkingskracht vormde. Toen de nazipartij eenmaal de macht had gegrepen en ook tot allerlei maatregelen tegen de Joden overging en straatgeweld uitlokte, stuitte dat evenmin op grote afkeer. In de loop der tijd kreeg de anti-Joodse propaganda wel meer greep op de bevolking. Zo konden de fanatieke Jodenvervolgers in toenemende mate hun gang gaan en op den duur tot steeds radicaler vervolging overgaan. Die vervolging nam op den duur zelfs zoveel energie dat er nadelige gevolgen voor de oorlogvoering uit voortvloeiden.

In de context van de Tweede Wereldoorlog trad een verdere radicalisering van de Jodenvervolgung op. Daarbij was de strijd in Oost Europa voor de realisering van de naziplannen van meer belang dan de strijd in het westen. In het Oosten streefde Duitsland naar Lebensraum voor het superieure eigen (arische) ras en zou de daar wonende (slavische) minderwaardige bevolking moeten plaats maken of tenminste tot louter arbeidskracht moeten worden gemaakt. Toen Hitler in juni 1941 de oorlog met Stalin aanging, die soortgelijke ambities had, werd Oost Europa een zeer bloederig slachtveld met enorme onderlinge moordpartijen. Toen ook werd *Endlösung* van het Joden vraagstuk ook definitief uitmoorden (waar voordien emigratie, verwijdering van de Joden nog een serieuze optie was), al is er geen officieel document van dat besluit. Maar in de structuur van het zeer hybride nazirijk (waarin het *Führerprinzip* samenging met grote onderlinge rivaliteit, chaos en *den Führer entgegen arbeiten*) werd dat in de herfst 1941 duidelijk. In dit licht heeft Timothy Snyder enigszins provocerend opgemerkt dat de gaskamers in Auschwitz in zeker zin 'het nette gezicht van de Holocaust' zijn. Vóór deze in werking werden gesteld, en vooral gebruikt voor de moord op uit West Europa gedeporteerde Joden, was op die slachtvelden van Oost Europa al een veel groter aantal Joden (en anderen overigens), vaak met behulp van lokale groeperingen, op zeer bloedige wijze omgebracht: *the heart of darkness*.

H7. Nederland in de bezettingstijd en de Jodenvervolgung

Het bezettingsregime in Nederland had in zeer algemene zin twee doeleinden: exploitatie en nazificatie. Exploitatie van de economische kracht van Nederland en van de arbeidskracht ten behoeve van het Duitse rijk (de oorlogvoering meer in het bijzonder). Dat gebeurde eerst bovenal door de productiekracht in Nederland ten volle te benutten, wat in de eerste jaren van de bezetting economische welvaart bracht. Later in de oorlog gebeurde het vooral door Nederlanders in Duitsland te laten werken en ook de productiemiddelen voor een deel af te voeren (te roven). Als gevolg daarvan trad, op den duur sterke, verarming op. Juist

in die fase van de oorlog, toen de geallieerden ook aan de winnende hand waren, won het verzet tegen de bezetter aan kracht.

Nazificatie wilde zeggen dat het regime Nederland en de Nederlanders voor het nationaalsocialisme wilden winnen. Alleen al door het feit dat het om een als verraderlijk ervaren vijandige bezetting ging en omdat de bezetter uiteindelijk maar weinig tijd werd gegund, mislukte dat vrijwel geheel. Nazificatie betekende ook dat gepoogd werd Nederland op nationaalsocialistische wijze te organiseren met veel eenheidsorganisaties en een leidersbeginsel. Daarmee werd op papier in de loop van de bezetting wel een begin gemaakt, maar voor zo ver het lukte ging het nagenoeg steeds om leeglopende organisaties (lege hulzen). Nazificatie betekende bovendien: verwijdering van de Joden uit de Nederlandse samenleving. In die doelstelling is de bezetter zo goed als geslaagd. Van de 140.000 zogenoemde 'voljoden' in Nederland zijn er omstreeks 102.000 gedeporteerd en in vernietigingskampen vermoord (de anderen verdwenen, bijvoorbeeld door onderduik of vlucht ook uit de waarneembare samenleving).

Deze moord op de Joden is voor Nederland in Europa de meest ingrijpende ervaring van de massale geweldsuitoefening geweest. Deze ruim 100.000 vermoorde Joden vormden bijna de helft van het aantal slachtoffers dat men voor Nederland kan berekenen. Verder ging het om gesneuvelden in de oorlogvoering, burgerslachtoffers van bombardementen en beschietingen, slachtoffers van het, overigens zeer gedifferentieerde, verzet en extra sterfte in de hongervinter. In Nederlands-Indië vielen enige tienduizenden slachtoffers onder de op grote schaal in kampen geïnterneerde bevolking van Europese herkomst (inclusief een deel van de Indo-Europeanen) en onder de krijgsgevangenen. De tol die de inheemse Indonesische bevolking betaalde voor de Japanse bezetting, in het bijzonder als gevolg van dwangarbeid (romusja's) liep in de miljoenen doden.

H8. De Jodenvervolging in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief

Vergelijkenderwijze is het aantal vermoorde Joden uit Nederland zeer hoog: ongeveer 75%, tegen ongeveer 40% in België en ongeveer 25% in Frankrijk (min of meer vergelijkbare landen). Het Nederlandse percentage lag in de orde van die in Oost Europa. Bij een poging dit opmerkelijke verschijnsel te analyseren en te verklaren is van belang een onderscheid te maken tussen een analyse en interpretatie van de vervolgingsprocessen als zodanig in de context van de geschiedenis van die landen enerzijds, en een gericht zoeken naar de onderscheidende factoren die meer in het bijzonder het verschil zouden kunnen verklaren anderzijds.

Bij de analyserende beschrijving van de vervolging van de Joden is gebruikelijk een onderscheid te maken tussen vervolgers, omstanders en vervolgd. Dat is inderdaad verhelderend al moet worden aangetekend dat de grenzen vaag zijn en de interne differentiatie groot; en dat er bovendien een gevaar van oogkleppen is (driedeling als dwangbuis). Uiteindelijk is de eigen dynamiek van het historisch proces ook hier doorslaggevend. In Nederland was sprake van een groep vervolgers (vooral uit Oostenrijk afkomstige overtuigde nazis) die zeer vroeg en efficiënt opererend actief was. De feitelijke deportatie voltrok zich voor het overgrote deel tussen zomer 1942 en zomer 1943. De 'omstanders' (bevolking en Nederlands bestuur) reageerden - hoewel verontwaardigd over de inval (en bepaalde activiteiten van de bezetter) en bepaald niet nationaalsocialistisch of Duits gezind - in eerst instantie overwegend afwachtend, terughoudend, gezagsgetrouw en bereid tot compromissen (administratief coöperatief) in een nieuwe tijd, waarin Duitsland voor lange tijd de macht in Europa leek te hebben. Geleidelijk aan kantelde dit wel, overigens meer in stemming en houding dan in gedrag, waarbij ook op uiteenlopende wijze actief verzet werd gepleegd. Dat alles nam echter pas in de loop van 1943 wat grotere vormen aan. Voor succesvolle hulp aan de Joden was het toen eigenlijk te laat. Bij de vervolgd (naast Joden ook Roma en Sinti) valt op dat de relatief sterke integratie van de Joden in de Nederlandse samenleving tot een soortgelijk reageren leidde als voor Nederland als geheel gold: afwachtend, gezagsgetrouw, administratief coöperatief (Joodse Raad). Verzet, naast activiteiten in verzetsgroepen vooral onderduik of vlucht, kwam overigens wel degelijk voor.

In een diepgaand vergelijkend onderzoek naar de Jodenvervolging in Nederland, België en Frankrijk van

Pim Griffioen en Ron Zeller (gepubliceerd in 2011) onderscheiden zij een groot aantal factoren, die een rol speelden in die eigen dynamiek van de historische processen. Ook is van belang diverse fasen in de tijd te onderscheiden. Nadere analyse wijst uit dat de meeste van die factoren niet of nauwelijks bijdragen aan de verklaring van de grote percentageverschillen. Heel grof gezegd leidt deze, heel subtiele en genuanceerde, studie tot de conclusie, dat de verklaring bovenal gezocht moet worden in de ruimte, die de actieve vervolgers (specifieke instanties en individuen) zich verschaffen (konden verschaffen) om de Joden uit de samenlevingen te verwijderen, vervolgens te deporteren en te vermoorden. Daarbij speelden vanzelfsprekend, naast ijver (fanatisme) en bekwaamheid, ook uiteenlopende belemmeringen in de diverse landen een rol.

College 3. De gevolgen voor de tweede helft van de 20ste eeuw

H9. Herschikking van de machtsverhoudingen in de wereld: de Koude Oorlog en dekolonisatie

Als gevolg van de Tweede Wereldoorlog, die veel meer dan de Eerste een echte wereldoorlog was (hoezeer de inzet van die oorlog in Europa en in Azië ook verschilde), trad een aardverschuiving in de internationale machtsverhoudingen op, die in twee termen samen te vatten is: Koude Oorlog en dekolonisatie. De Europese grote mogendheden, rond 1900 de wereld dominerend, verloren hun centrale positie. De Verenigde Staten van Amerika en de Sovjet Unie (Rusland) stonden nu als grote rivalen tegenover elkaar. Een zogenoemde 'Koude Oorlog' ontwikkelde zich, waarbij de Russische Sovjet Unie in Midden en Oost Europa een nieuw imperium opbouwde, dat zich onder meer kenmerkte door onderdrukking en armoede. Daartegenover vormde Amerika in 'het vrije westen' een alliantie, de NAVO, waaraan een zeker hegemoniaal streven evenmin ontzegd kan worden.

Maar kenmerkender lijkt hier het streven democratie (parlementair stelsel) en welvaart (en in West Europa de verzorgingsstaat) tot ontplooiing te laten komen. Al was het maar omdat zo de dreiging (c.q. verlokking) van het communisme het best bestreden kon worden. Deze Koude Oorlog bracht voortdurende spanning met zich mee, menigmaal ook vrees dat de zaak uit de hand zou lopen en een kernoorlog zou uitbreken. Vooral in de eerste decennia na 1945 ging het als het ware van crisis tot crisis. Maar het paradoxale resultaat was een in Europa ongekend langdurige periode zonder oorlog. De politiek van wederopbouw en samenwerking in Europa in de nieuwe Europese instellingen, was succesvol. In het bijzonder het samen optrekken van Frankrijk en Duitsland was opmerkelijk: ditmaal geen langdurige vernedering van de verliezer. West Europa (en het Westen in ruimere zin) kende een enorme welvaartstoename, conjuncturele schommelingen ten spijt.

De Tweede Wereldoorlog in Azië had als inzet de heerschappij in (Zuid Oost) Azië en de beëindiging van de koloniale verhoudingen. Japan verloor die strijd vooralsnog en met name Amerika werd ook in Azië nu een grote speler. De positie van China (dat eveneens een communistisch regime kreeg) werd veel sterker, maar vooralsnog was dat land toch nog weinig invloedrijk. Intern kende het een zeer gewelddadige fase onder Mao met tientallen miljoenen doden. De Koude Oorlog ging in Azië een aantal malen over in een echte, zij het zonder kernwapens: Korea en Vietnam. Zeer gewelddadig voltrok zich nu ook op grote schaal – en niet alleen in Azië – de dekolonisatie, die zich al geruime tijd voor de Tweede Wereldoorlog had afgetekend in de vorm van nationalistische bewegingen. De imperiale koloniale rijken werden ontmanteld. Dat verliep per geval zeer verschillend. Maar steeds was grove geweldpleging aan beide zijden aan de orde. Politiek en moreel werd op den duur het criterium dat koloniale verhoudingen onaanvaardbaar waren. In economisch opzicht bleef het 'niet Westen' overwegend achter, al ontwikkelden zich voorbeelden van voorspoed, waarvan Japan het meest opmerkelijke is.

H10. Nederland na de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie

In Nederland trad na de Duitse nederlaag begin mei 1945 een kabinet aan van 'Herstel en Vernieuwing'. Dat stond voor enkele zeer grote problemen als directe nasleep van de oorlog: wederopbouw (het land lag

in puin en was sterk verarmd), bijzondere rechtspleging en zuivering (de 'landverraders' moesten worden aangepakt) en dekolonisatie. De aandacht die deze drie grote vraagstukken vroegen, maakte de vernieuwingsagenda illusoir. Voor de nagestreefde herordening van de samenleving, die de verzuiling zou moeten doorbreken, was in die omstandigheden geen ruimte. Integendeel: de mobiliserende kracht van de 'zuilen' was onmisbaar om de bevolking in deze moeilijke jaren zonder morren de schouders er onder te laten zetten tegen geringe beloning. Zo keerden in grote lijnen de vooroorlogse verhoudingen terug met dien verstande dat de parlementaire democratie nu onomstreden de kern van de politieke ideologie vormde. Ook de, mede op de Russische oorlogsprestaties steunende, versterkte aantrekkingskracht van het communisme viel snel weer terug op het lage niveau van vóór 1940.

Zo keerde rond 1950 de 'burgerlijk-verzuilde' Nederlandse samenleving in een sterkere variant terug. Ook het vraagstuk van de bijzondere rechtspleging en zuivering was, deels onder veel gemor, toen min of meer tot een einde gebracht, een logistiek prestatie op zich. Eind 1949 droeg Nederland de soevereiniteit van 'Nederlands-Indië' over aan Indonesië. Daaraan was een moeilijk proces van dekolonisatie, oorlog dus, vooraf gegaan. Met veel geweld: Nederland verloor bijna 5.000 militairen en een nog groter aantal burgers (de schattingen lopen uiteen tussen 5.000 en 30.000). Het aantal slachtoffers aan Indonesische kant is nog veel hoger met een getal van 100.000 als ondergrens in de schattingen. Behalve het nog na-ijlende probleem van Nieuw Guinea dat rond 1960 geabdiceerd moest worden, bleek deze (de)koloniale erfenis nog tot roepen.

Vermeldenswaard is voorts dat het grote economische succes, aansluitend op de wederopbouwpolitiek, in de jaren vijftig en zestig. Forse stijging van de welvaart, die ook de schepping van een verzorgingsstaat mogelijk maakte, veroorzaakte een meer diepgaande politieke en maatschappelijk/culturele verandering. Wat in de jaren direct na de bevrijding niet lukte – radicale vernieuwing van de samenleving – gebeurde toen wel, zij het op een totaal andere grondslag dan in 1945 nagestreefd: de culturele 'revolutie' van de jaren zestig. Ontzuiling werd nu kenmerkend en in de 'burgerlijke' kenmerken van de samenleving ontwikkelde zich een nieuwe balans tussen persoonlijke ontplooiing en zich voegen in de maatschappelijk verwachte gedragspatronen. De drempel tegen geweldsuitoefening in die samenleving bleef onverminderd hoog, zo die niet hoger werd. Wel bleven incidenteel uitbarstingen van geweld op kleine schaal voorkomen.

Zo kan worden geconcludeerd dat 'de oorlog' in de geschiedenis van Nederland eerder een intermezzo dan een breuk vormde. In de meest opzichten was sprake van voortgaande ontwikkelingen, waarop de oorlogservaring wel vertragende of juist versnellende invloed had, maar juist geen wezenlijk andere richting veroorzaakte. Daarop zijn enkele uitzonderingen. In de buitenlandse politiek werd de koers van neutraliteit definitief verlaten en werd gekozen om voortaan fundamenteel te kiezen voor samenwerking in de allianties van het Atlantische en Europese Westen. Gecombineerd met de wezenlijk breuk met de koloniale verhouding (het einde van het koloniale rijk, de gecompliceerde blijvende banden met 'de West' ten spijt) betekende dit dat Nederland na de Tweede Wereldoorlog een wezenlijk andere positie in de wereld innam. In de binnenlandse verhoudingen had de oorlog de definitieve overwinning in de politieke-ideologische strijd aan de parlementaire (massa)democratie toegewezen. En misschien wel het belangrijkste: 'de oorlog' werd een blijvende centrale factor in de individuele en collectieve herinnering, die eigenlijk altijd als morele en politieke toetssteen en dus zeer relevant aanwezig was.

H11. Erfenissen van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust tot de jaren zeventig

Deze collectieve herinnering aan de oorlog was niet eenduidig of stabiel, maar veelvormig en dynamisch. Het is mogelijk enkele hoofdelementen te benoemen en in de loop der tijd een zekere fasering aan te brengen. Drie hoofdthema's zijn eigenlijk altijd aanwezig: het nationale thema (een groot agressief land behoort een kleine vreedzame natie niet aan te vallen), het politiek-ideologische thema (democratie is het enig aanvaardbare politieke stelsel) en het humanitaire c.q. mensenrechten-thema (vervolging van bevolkingsgroepen, laat staan uitroeiing is ontoelaatbaar). Deze moreel-politieke normen zijn niet a priori of moeiteloos met elkaar in overeenstemming. 'Nooit meer oorlog' en 'Nooit meer Auschwitz' gaan niet vanzelfsprekend samen. De verhoudingen waarin die drie zich manifesteren is dan ook niet steeds dezelfde.

Er is ontwikkeling en er zijn verschuivingen. Bovendien is de intensiteit waarmee 'de oorlog' in het publiek geding is wisselend.

In algemene zin is voor Nederland de volgende fasering te onderkennen, die overigens niet wezenlijk afwijkt van de internationale ontwikkelingen:

- In de direct naoorlogse jaren is de intensieve herinnering aan de oorlog vooral nationaal gekleurd. De verzetsstrijders zijn de grote helden. Voor hen en de zeelieden, die gedwongen buiten Nederland dienst deden, wordt een buitengewoon pensioen ingesteld.
- Vanaf 1950 krijgt het politiek-ideologische thema de boventoon, vooral in het kader van de Koude Oorlog. Via het begrip totalitarisme wordt een verbinding gelegd tussen nationaalsocialisme en communisme. Zo kan de oorlogservaring worden ingezet in die Koude Oorlog tegen de communisten, hoezeer die in de oorlog ook verzet pleegden.

H12. Erfenissen van de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust vanaf de jaren zeventig tot nu

- Vanaf begin jaren zestig en vooral in de jaren zeventig komt, als gevolg van publicaties, meer welvaart en een zeker detente in de Koude Oorlog, vooral het mensenrechten-thema op de voorgrond met de Jodenvervolgung als allesoverheersend voorbeeld (tot dan toe was deze nogal op de achtergrond gebleven). Voor vervolgingsslachtoffers komt nu een wet die speciale uitkeringen mogelijk maakt.
- In de jaren tachtig neemt de intensiteit van de publieke aandacht wat af, maar tegelijk treedt verbreding op van de aandacht (binnen het kader van de aandacht voor slachtoffers). De Indische ervaringen krijgen meer gelijkwaardig aandacht (speciale Indiëherdenking op 15 augustus en een speciale wet voor Indisch verzet) en ook de burger-oorlogsgetroffenen (door bombardementen bijvoorbeeld) kunnen speciale uitkeringen krijgen.
- In de jaren negentig neemt de intensiteit weer toe en komt de nadruk zo mogelijk nog meer op de slachtoffers en het psychisch leed te liggen. De Holocaust wordt het alles beheersende centrale thema in het oorlogsverhaal.
- Begin 21e eeuw lijkt in ieder geval in zeker opzicht het accent op het slachtofferschap iets te verzwakken. In ieder geval vertoont zich eraan een tendens die juist de nadruk legt op het opeisen van rechten, met name in de afdoening van het naoorlogse rechtsherstel, dat als onvoldoende wordt ervaren. In het wetenschappelijk onderzoek heeft zich inmiddels ruime aandacht ontwikkeld voor de genocide studies (vaak omschreven als Holocaust en Genocide Studies) met eigen instituties. De Holocaust is daarbij een genocide zoals er meer zijn, weliswaar uniek, maar ook die andere genocides zijn uniek.

Uiteraard is onvoorspelbaar hoe dit zich verder zal ontwikkelen. Daarover moet een historicus dus zwijgen. Maar er tekent zich wel een potentiële nieuwe spanning af in de collectieve herinnering aan 'de oorlog'. De Indische ervaringen (vaak met inbegrip van de nasleep van de eerste jaren na 1945) verwierven zich in de loop der tijd een vaste plek in de collectieve herinnering. Daarbij is de laatste jaren de aandacht voor een ander aspect van die naoorlogse jaren in Indonesië sterk toegenomen, namelijk die voor het buitensporig geweld in de dekolonisatiestrijd ook van Nederlandse zijde. Eerst nog 'geweldsexcessen' genoemd, wordt thans zonder aarzeling over oorlogsmisdaden gesproken. Daar wordt nu een grootscheeps onderzoek naar verricht. Het is de vraag of de resultaten daarvan zich zonder problemen in de collectieve herinnering, zoals ook bij plechtige herdenkingen uitgedragen, zullen kunnen voegen.

Aanbevolen literatuur

De aantallen slachtoffers van massaal geweld zijn niet altijd precies vast te stellen. Vaak moet daarom met beredeneerde schattingen worden volstaan, die soms ook nog zeer ruime marges hebben. Behalve in de literatuur zijn veel gegevens via internet te vinden. Uit het ruime aanbod zij hier alleen verwezen naar: <https://necrometics.com>, met een *Source List and Detailed Death Tolls for the Primary Megadeath of the Twentieth Century*.

Uit de enorme hoeveelheid relevante literatuur voor het massaal geweld in de twintigste eeuw kunnen, onvermijdelijk enigszins arbitrair, slechts enkele titels genoemd worden. Daarbij is mede gelet op de verkrijgbaarheid van de boeken en op de inspiratie die sommige de spreker hebben geleverd.

Bernard Wasserstein, *Barbarism and Civilization. A history of Europe in our time* (Oxford, 2007; ook in paperback 2009; en in vertaling 2008)

Mark Mazower, *Dark Continent. Europe's Twentieth Century* (London, 1998; ook in paperback 2000; en in vertaling 2008)

Ian Kershaw, *Hitler, the Germans and the Final Solution* (Jerusalem/New Haven/London, 2008; ook in paperback 2009)

Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (London, 2010; ook in paperback 2010; en in vertaling 2011)

Christian Gerlach, *The extermination of the European Jews* (Cambridge, 2016; ook in paperback 2016)

Norman Mailer, *Genocide. A World History* (Oxford, 2017; ook in paperback 2017)

Voor de geschiedenis van Nederland als geheel zie: J.C.H. Blom en E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (geheel herziene editie Amsterdam, 2014). Meer in het bijzonder voor de bezettingsperiode blijft L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag, 1969-1994; 14 delen in 30 banden) een bron van zeer rijke informatie. Meer recent:

P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam, 2006)

F. Boterman, *Duitse Daders. De Jodenvervolgving en de nazificatie van Nederland (1940-1945)* (Amsterdam/Antwerpen, 2015)

Pim Griffioen en Ron Zeller, *Jodenvervolgving in Nederland, Frankrijk en België 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken* (Amsterdam, 2011)

COLOFON

Home Academy Publishers geeft hoorcolleges uit voor thuis en onderweg. Direct te downloaden of onbeperkt te streamen in de Home Academy Club. Interessante onderwerpen, van geschiedenis tot natuurwetenschappen, voorgedragen door boeiende sprekers. Zo kunt u kennis opdoen in de auto, in de trein, op de fiets of thuis op de bank. Download de Home Academy app voor het beluisteren van onze hoorcolleges op een smartphone of tablet.

Kijk verder op WWW.HOME-ACADEMY.NL

UITGAVE Home Academy Publishers
Middelblok 81
2831 BK Gouderak
Tel: 0182 - 37 00 01
E: info@home-academy.nl

Deze uitgave is tot stand gekomen i.s.m. **Studium Generale Universiteit Leiden**

OPNAME Sandro Ligtenberg (Amsterdam, februari - maart 2018)
STEM INLEIDING F.C. van Nispen tot Sevenaer
MUZIEK Cok Verweij
MASTERING Frits de Bruijn
VORMGEVING Floor Plikaar

© Copyright 2016 Home Academy Publishers, Den Haag
ISBN 978 90 8530 176 9
NUR 77, 78

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen, mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, uitgeleend, verhuurd, uitgezonden, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door (foto)kopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaand schriftelijk toestemming van de uitgever.